

IZABELA ZLOT
Uniwersytet Jagielloński
Wydział Zarządzania i Komunikacji Społecznej
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2279-6268>

DOI: 10.26106/mhv6-0h56

KATALOGI I INWENTARZE KSIĘGOZBIORÓW ZYGmunTA PUSŁOWSKIEGO

Przedmiotem opracowania są inwentarze i katalogi księgozbiorów spisane przez Zygmunta Pusłowskiego, przechowywane w Sekcji Rękopisów Oddziału Zbiorów Specjalnych Biblioteki Jagiellońskiej, w Archiwum Pusłowskich¹. Równoległe z losami członków rodziny Pusłowskich biegną losy ich zbiorów, dlatego dla pełniejszej charakterystyki spisów przedstawiona zostanie sylwetka ich twórcy oraz historia czarkowskiej linii rodu Pusłowskich.

ZYGMUNT PUSŁOWSKI – JEGO RODZINA I PRZYJACIELE

Hrabia Zygmunt Pusłowski herbu Pusłowski, czyli Szeliga odmienny, urodził się 17 grudnia 1848 roku w Albertynie pod Słonimem, niedaleko dóbr Pieski – gniazda rodowego od XVII wieku, jednego z większych majątków Pusłowskich. Jego rodzicami byli Władysław Pusłowski (1801–1859) i Genowefa z Druckich-Lubeckich (1811–1867), a dziadkami – Wojciech Pusłowski (1762–1833), poseł na Sejm Czteroletni, marszałek szlachty powiatu słonimskiego oraz Franciszek Ksawery Drucki-Lubecki (1779–1846), minister skarbu Królestwa Polskiego przed powstaniem listopadowym.

Rodzice Zygmunta byli rodzeństwem ciotecznym – Józefa z Druckich-Lubeckich, matka Władysława, była siostrą Ksawerego, ojca Genowefy. Między dziećmi Wojciecha i Ksawerego zawiązało się jeszcze jedno małżeństwo – Franciszka Ksawerego Pusłowskiego i Julii z Druckich-Lubeckich (Ryc. 1). Większa część spadku, zarówno po Pusłowskich jak i Druckich-Lubeckich, przypadła Władysławowi, jednemu

¹ Biblioteka Jagiellońska Archiwum Pusłowskich [dalej: BJ AP], Przyb. 594/99–598/99.

z pięciu synów Wojciecha Pusłowskiego. Pozostali synowie – Franciszek, Adam Tytus, Franciszek Ksawery i Wandalin – byli bezdzietni lub mieli córki, które nie mogły dziedziczyć rodzinnej spuścizny². Dodatkowo w 1832 roku Adam Tytus, jako naczelnik powstania listopadowego na powiat piński, został uznany za przestępcę pierwszej kategorii na mocy wyroku Gubernialnej Komisji Śledczej w Mińsku. Po upadku powstania wyjechał zagranicę i nie mógł wrócić do kraju. Dla zachowania praw spadkowych innych dzieci ojciec musiał pozbawić syna praw własnościowych i spadkowych, decyzja była zatwierdzona przez Senat Cesarstwa Rosyjskiego³. Można przypuszczać, że Adam Tytus miał potomka z nieślubnego związku, gdyż na cmentarzu Père Lachaise w Paryżu jest pochowany w grobowcu Pusłowskich razem z synem Charlsem⁴.

Władysław, ojciec Zygmunta, w młodości był oficerem petersburskich kawaler-gardów. W 1823 roku został karnie przeniesiony na prowincję do pułku strzelców konnych za zabicie przeciwnika w pojedynku. Po powstaniu listopadowym zamieszkał z wujem Lubeckim w Petersburgu. Za pieniądze odziedziczone po ojcu i wuju dokupił majątek ziemski, w tym posiadłość Margaux z winnicami we Francji oraz uruchomił nowe zakłady przemysłowe w guberniach wileńskiej, mińskiej, kowieńskiej i grodzieńskiej. Główną siedzibą wciąż pozostawały dobra na Litwie, czyli Pieski i Albertyn, gdzie prowadził liczne zakłady przemysłowe.

Mimo że stosunki Władysława Pusłowskiego z władzami rosyjskimi nie układały się najlepiej, został marszałkiem szlachty powiatu oszmiańskiego. Podobnie jak jego ojciec sprawnie zarządzał gospodarstwem, finansami, zakładami przemysłowymi, a także z powodzeniem grał na giełdzie w Paryżu. W marcu 1849 roku odkupił od Michała Radziwiła w guberni kieleckiej dobra czarkowskie nad Nidą (Czarkowy, Szczytniki, Krzczonów i Sokolin) z pałacem z XVIII wieku i nieczynną kopalnią siarki. Władysław przebywał głównie we Francji lub Albertynie, resztą posiadłości zarządzał poprzez administratorów⁵.

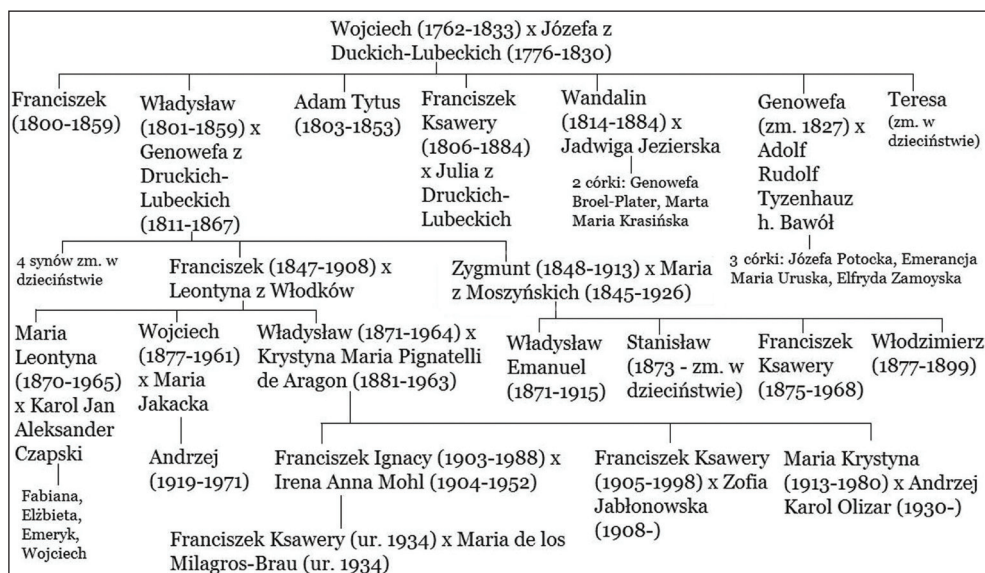
² E. Rostworowski, *Pusłowski Zygmunt*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXIX/1, z. 120, Wrocław 1986, s. 427.

³ Tenże, *Popioły i korzenie: szkice historyczne i rodzinne*, Kraków 1985, s. 402; Z. Zacharewicz, *Pusłowski Adam Tytus*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXIX/1, z. 120, Wrocław 1986, s. 422.

⁴ M. Rostworowska, *Czas niestracony: życie i dzieło Xawerego Pusłowskiego*, Warszawa 1998, s. 18.

⁵ U. Oettingen, *Pusłowscy w Czarkowach (1870-1914)*, [w:] *Studia nad ziemiaństwem w XIX i XX wieku*, pod red. Z. Gołębiowska, A. Koprukowniak, Lublin 2008, s. 272–273; U. Oettingen, *Czarkowy – rezydencja Pusłowskich w krajobrazie kulturowym Poniżnia*, [w:] *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe. Materiały VII Seminarium zorganizowanego przez Oddział Kielecki Stowarzyszenia Historyków Sztuki i Dom Środowisk Twórczych w Kielcach, Kielce, 16-18 października 2003*, red. nauk. A. Sieradzka, Warszawa 2004, s. 226–227; E. Rostworowski, *Pusłowski Zygmunt...*, s. 427; Tenże, *Popioły i korzenie...*, s. 402.

Ryc. 1. Drzewo genealogiczne rodziny Pusłowskich począwszy od Wojciecha i Józefy z Druckich-Lubeckich (dziadkowie Zygmunta po mieczu): Oprac. własne, 2016.

Z sześciu synów Władysława i Genowefy Pusłowskich przeżyło tylko dwóch najmłodszych – Franciszek (1847–1908) i Zygmunt. Po śmierci męża (Władysław zmarł 4 października 1859 roku w Warszawie) Genowefa wraz z nieletnimi synami wyjechała na zachód. Przez 10 lat przebywała głównie w Rzymie i w Paryżu, gdzie mieszkała wdowa po ministrze, babka Franciszka i Zygmunta – Maria Lubecka⁶. Zgodnie z postanowieniami rady rodzinnej i przepisami prawa opiekunem spadku został wuj chłopców, Franciszek Ksawery (1806–1883), mąż Julii z Druckich-Lubeckich. Podział fortuny zgromadzonej przez dziadka Wojciecha oraz ojca Władysława odłożono do czasu, kiedy obaj synowie osiągną pełnoletniość.

Zygmunt Pusłowski wrócił z zagranicy na początku 1868 roku. Rok później podczas karnawału w Krakowie zaczął zabiegać o względy Marii Moszyńskiej (1845–1926)⁷. Jej rodzicami byli Piotr Moszyński herbu Nałęcz (1800–1879), krakowski ziemianin, który za działalność w Towarzystwie Patriotycznym został zesłany na 12 lat do Tobolska na Syberii i Anna z Malinowskich, druga żona Piotra. Moszyńscy zawarli związek małżeński w 1839 roku. Maria miała czwórkę rodzeństwa – Emanuela Piotra, Jerzego, Zofię (żonę Włodzimierza Cieleckiego) oraz Helenę (żonę Joachima Rostworowskiego)⁸.

⁶ U. Oettingen, *Pusłowscy w Czarkowach...*, s. 273–274; E. Rostworowski, *Pusłowski Zygmunt...*, s. 427.

⁷ B. Frontczak, I. Piechnik, *Arystokrata u wód. Karlsbadzkie zakupy hrabiego Zygmunta Pusłowskiego: katalog wystawy Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Kraków 2014, s. 13–15.

⁸ P. Biliński, *Moszyńscy: studium z dziejów łoniewskiej linii rodu w XIX wieku*, Kraków 2006, s. 95, 165.

W pamiętnikach Heleny Rostworowskiej zachowały się wspomnienia starań Zygmunta o rękę Marii. Według zapisków z 31 stycznia 1869 roku w czasie spotkania u Wodzickich Zygmunt i Maria rozmawiali godzinami, przy czym Zygmunt był w nią wpatrzony, ona słuchała z grzeczności. Maria nie była zainteresowana konkurentami, ponieważ wciąż przeżywała śmierć narzeczonego Juliusza Tarnowskiego⁹, który poległ w powstaniu styczniowym 20 czerwca 1863 roku. Niemniej jednak za zgodą ojca korespondowała z Zygmuntem, gdy ten wyjeżdżał do Paryża w interesach¹⁰. Na małżeństwo z Pusłowskim zgodziła się, choć podobno została przymuszona przez ojca¹¹. Ślub odbył się 12 listopada 1870 roku. Wkrótce po ceremonii doszło do podziału majątku po Władysławie Pusłowskim¹². Spadek podzielono na dwie części zwane schedą albertyńską i czarkowską o podobnej wartości pieniężnej, po około 670 tysięcy rubli. Starszy brat Zygmunta otrzymał dobra znajdujące się na terenie dzisiejszej Białorusi i Litwy: Pieski, fabrykę wyrobów sukienicznych, Albertyn oraz część Hotelu Europejskiego. Zygmuntovi przypadł majątek Czarkowy w guberni kieleckiej, a także papiernia w Kuczuryszkach niedaleko Wilna, dobra Tauroginy, Syrwidze, Chomsk, las Jazowo oraz dom w Warszawie pod numerem 15 na Nowym Świecie. Bracia otrzymali jeszcze jako wspólną własność dobra Telechany z Plantą i kopalnię siarki „Opatrzność Boska” znajdującą się na terenie majątku Czarkowy. Na taki podział miało wpływ małżeństwo Zygmunta z krakowianką i bliskie położenie dóbr czarkowskich od Krakowa¹³. Dodatkowo rada rodzinna wolała, aby Franciszek przejął dobra litewskie, gdyż tak jak dziadek Wojciech i ojciec Władysław potrafił zajmować się gospodarstwem i zarządzać fabrykami. Zarówno o Wojciechu, jak i o jego synu i wnuku mówiono, iż mieli „spekulacyjną głowę”. Zygmunt natomiast słynął w rodzinie ze swej „niepraktyczności” i braku rozeznania w interesach. Ponad nauki ścisłe i przyrodnicze zawsze przedkładał zainteresowania humanistyczne¹⁴.

Po podziale majątku Zygmunt i Maria przebywali głównie u rodziny we Francji i w Krakowie. Zygmunt zajął się odbudową pałacu w Czarkowach, jako przyszłej siedziby rodu¹⁵. Remont generalny trwał od sierpnia 1871 do lutego 1873 roku. Dzięki małżeństwu z Marią powoli wrastał w środowisko krakowskie. W 1885 roku kupił od Józefa Demmery dom z ogrodem przy ulicy Kolejowej 10 w Krakowie¹⁶. Przebudowę tego

⁹ Autorka nie znalazła innych źródeł potwierdzających narzeczeństwo.

¹⁰ B. Frontczak, I. Piechnik, dz. cyt., s. 13–15.

¹¹ Wątki autobiograficzne związane z utratą ukochanego oraz z małżeństwem z przymusu można znaleźć w wydanej anonimowo noweli *Maria Korwin*. Oryginał opowiadania w: BJ AP, Przyb. 876/99. Maria Pusłowska: „Maria Korwin” [opowiadanie]. Brulion. Tytuł pierwszy przekreślony: „Smutna historia”. Zeszyt opr. Płsk. Druk: „Przegląd Polski” 1870.

¹² E. Rostworowski, *Popioły i korzenie...*, s. 264–265.

¹³ U. Oettingen, *Pusłowscy w Czarkowach...*, s. 276.

¹⁴ E. Rostworowski, *Popioły i korzenie...*, s. 402–403.

¹⁵ U. Oettingen, *Pusłowscy w Czarkowach...*, s. 277.

¹⁶ Później ul. Andrzeja hr. Potockiego, następnie ul. Józefa Wissarionowicza Stalina, obecnie ul. Westerplatte).

budynku na pałac w stylu renesansowej willei genueńskiej zlecił dwóm architektom: Tadeuszowi Stryjeńskiemu i Władysławowi Ekielskiemu. Remont rozpoczął się w 1887 roku¹⁷. We wnętrzach pałacyku w Krakowie wmurowano elementy architektoniczne przeniesione z zabytkowych krakowskich domów przeznaczonych do rozbiórki, głównie z ulicy Kanoniczej i Małego Rynku¹⁸. Obie posiadłości pełniły funkcje mieszkalne. Od razu przy przebudowie zwracano uwagę na przystosowanie pomieszczeń do przechowywania dzieł sztuki oraz biblioteki¹⁹.

Zygmunt i Maria Pusłowscy mieli czterech synów: Władysława Emanuela zwanego Nelem (1871–1915), Stanisława (1873, zm. w dzieciństwie), Franciszka Ksawerego zwanego Sawą (1875–1968) oraz Włodzimierza zwanego Miro (1877–1899). Relacje ojca z drugim synem Franciszkiem Ksawerym nie były dobre. Chłodny w okazywaniu uczuć, niecierpliw i wybuchowy Zygmunt, duży nacisk kładł na wykształcenie synów, zwłaszcza językowe, ponieważ sam słabo mówił po polsku. W historiach rodzinnych zachowało się przekonanie, że mały Sawa bał się autorytatywnego, wymagającego ojca²⁰.

Nie wiadomo czy Zygmunt skończył szkołę, czy pobierał nauki w domu. Nie znaleziono dokumentów, które świadczyłyby o jego wykształceniu, mimo to był obeznan z historią, historią sztuki oraz literaturą, interesował się spirytualizmem, lepiej posługiwał się językiem francuskim niż polskim. Uchodził za erudytę i światowca, a także błyskotliwego epistolografa. Jego zainteresowanie sztuką, historią i literaturą przełożyło się na kolekcjonerstwo dzieł sztuki i książek oraz na opiekę nad artystami i twórczością artystyczną.

Emanuel, najstarszy syn Z. Pusłowskiego, studiował matematykę w Paryżu i Zurychu, a Ksawery prawo, filozofię i historię sztuki w Krakowie i Berlinie²¹. Włodzimierz, ulubieniec rodziców i braci, miał zostać dziedzicem majątku Czarkowy. Ziemie te znajdowały się na granicy z Austro-Węgrami, już na terenie Królestwa Polskiego, niedaleko Nowego Korczyna przy ujściu Nidy do Wisły²². W przeciwieństwie do braci Włodzimierz musiał zostać poddany rosyjskim, a nie austriackim. Służbę wojskową odbywał w garnizonie staszowskim. Jako morfinista (prawdopodobnie był dotknięty neurastenią – jego babka Anna z Malinowskich cierpiała na chorobę nerwową) nie mógł podołać trudom żołnierskiego życia i zastrzelił się jesienią 1899 roku, miał wówczas dwadzieścia dwa lata. Włodzimierz został pochowany pod cmentarnym murem w majątku Moszyńskich w Łoniowie²³.

¹⁷ A. K o r c z y ń s k a, A. G a c z o ł, *Prace konserwatorskie w obiektach zabytkowych Uniwersytetu Jagiellońskiego (w latach 1996-2014)*. Cześć 2, „Alma Mater” 2014, nr 168, s. 116–117.

¹⁸ *Przewodnik po zbiorach w pałacu hr. Pusłowskich w Krakowie*, Kraków 1936, s. 4, [online:] <http://kpsc.umk.pl/publication/181449> [dostęp: 15.12.2018].

¹⁹ U. O e t t i n g e n, *Pusłowscy w Czarkowy...*, s. 278, 280; E. Rostworowski, *Popioły i korzenie...*, s. 407; T e n ż e, *Pusłowski Zygmunt...*, s. 428.

²⁰ M. R o s t w o r o w s k a, dz. cyt., s. 22.

²¹ U. O e t t i n g e n, *Pusłowscy w Czarkowy...*, s. 280.

²² Tamże, s. 278.

²³ E. R o s t w o r o w s k i, *Popioły i korzenie...*, s. 406.

Il. 1. Zdjęcia Marii Pusłowskiej z synami Emanuelem, Ksawerym i Włodzimierzem, BJ AP 1205/99.

Śmierć Mira odbiła się na rodzinie. Od tej pory majątkami miał zarządzać Emanuel, zwłaszcza, że mecenat i kolekcjonerskie pasje Zygmunta niekorzystnie wpłynęły na budżet Pusłowskich. Zygmunt po śmierci syna wyciszył się, większość czasu zaczął spędzać w Czarkowach. W 1908 roku przeszedł ciężką operację. Po długiej chorobie zmarł w Krakowie 3 marca 1913 roku. Cały majątek otrzymał Emanuel, Ksawery miał być spłacony²⁴.

W czasie I wojny światowej Emanuel wstąpił do armii austriackiej jako ochotnik. Poległ 22 maja 1915 roku w Kornicach pod Samborem. Z relacji naocznego świadka wynika, że wyszedł z okopu na pole ostrzału, na papierosa. Czy było tak rzeczywiście? W listach do matki Emanuel pisał nie tylko o swoich rozterkach, ale też o chęci przyczynienia się do wygranej narodu i o planach odbudowy pałacu po powrocie z frontu²⁵. W Czarkowach pozostał Ksawery, Maria oraz przyjaciel rodziny Witold Kozłowski. Od 17 do 23 września 1914 roku trwały walki w ujściu Nidy niedaleko majątku Pusłowskich, w folwarku Szczytniki. Pomimo sprzeciwu Ksawerego, obawiającego się, zresztą całkiem słusznie, zemsty wojsk rosyjskich, legionści dowodzeni przez Władysława Belinę-Prażmowskiego stacjonowali w dworku w Czarkowach. Po wycofaniu się oddziału, do majątku przybyli dragoni rosyjscy, którzy w odwecie zrabowali i spalili pałac. Pusłowski został internowany w Moskwie, Maria udała się do rodziny do Krzeczonowa²⁶.

Po wojnie Ksawery wrócił do kraju dzięki interwencji rodziny Czapskich. Gdy 13 lutego 1926 roku zmarła jego matka Maria, stał się jedynym spadkobiercą. Podob-

²⁴ M. Rostworowska, dz. cyt., s. 51–51.

²⁵ Tamże, s. 62.

²⁶ U. Oettingen, *Czarkowy - na drodze do niepodległości, cz. I: Bój 16-24 września 1914 r.*, Kielce 2002, s. 37–90.

nie jak brat chciał odbudować pałac w Czarkowach, zaczął jednak działać jako dyplomata, był oficerem misji specjalnych oraz szefem protokołu dyplomatycznego prezydentów okresu międzywojennego.

Ryszard Mehoffer w swoich wspomnieniach z tego okresu zwraca uwagę na kradzież dóbr Pusłowskich – w tym wypadku dzieł Cranacha²⁷. Podobnie mogło być w przypadku ksiąg, starodruków i rękopisów, choć nie ma na to żadnego potwierdzenia.

W czasie II wojny światowej Ksawery Pusłowski nie opuszczał domu przy ulicy Kolejowej, stróżując zbiorom. Po wojnie odebrano mu ziemie w Czarkowach, ale nadal był właścicielem willi w Krakowie. W 1953 roku podarował swój dom, bibliotekę oraz sto dzieł sztuki Uniwersytetowi Jagiellońskiemu [dalej: UJ], zachowując możliwość mieszkania w pokoju z kuchnią. Pracował na uczelniach krakowskich jako lektor oraz tłumacz przysięgły języka francuskiego, niemieckiego, angielskiego, rosyjskiego oraz łaciny. Zmarł w 1968 roku jako ostatni członek rodziny Pusłowskich z linii czarkowskiej. Choć utrzymywał kontakty z członkami rodziny z linii albertyńskiej, to nie mógł przekazać im spadku, gdyż pozostawali na emigracji²⁸.

Dzięki staraniom Estreichera młodszego po śmierci Ksawerego cała spuścizna przeszła w ręce UJ. Ze względu na dużą liczbę dzieł sztuki początkowo wszystko włączono do zbiorów Muzeum UJ. Dopiero w połowie lat dziewięćdziesiątych część spuścizny rękopiśmiennej przekazano Bibliotece Jagiellońskiej [dalej: BJ]. Po analizie i opracowaniu dokumentację tę włączono do Działu Rękopisów i wprowadzono jako oddzielne Archiwum Pusłowskich [dalej: AP]. W 1999 roku zbiory AP udostępniono użytkownikom w Czytelni Rękopisów BJ.

* * *

Na przełomie XIX i XX wieku dwór w Czarkowach oraz dom przy ulicy Kolejowej stały się miejscami odwiedzanymi przez intelektualistów i artystów. Przyjaciółmi rodziny i stałymi gośćmi byli: Olga Boznańska, Jacek Malczewski, Józef Mehoffer (Z. Pusłowski był ich mecenasem); rzeźbiarz, malarz i historyk sztuki Ludwik Puszet; historyk Karol Potkański; filozofowie Jan Górski i Adam Żółtkowski; dziennikarz Witold Nosowski; poeta Ludwik Morstin; filolog Witold Kozłowski; archeolog Marian Borelowski; geolog Edward Walery Janczewski, Henryk Sienkiewicz junior. Stałym mieszkańcem dworu w Czarkowach był Karol Hubert Rostworowski, syn Joachima i Heleny, siostrzeniec Marii z Moszyńskich.

W Czarkowach bywał też Bogusław Adamowicz²⁹. W 1909 roku pisarz wydał własnym nakładem książkę *W starym dworze. Powieść fantastyczna*, którą zadedykował

²⁷ Tamże, s. 81, 85.

²⁸ *Inwentarz Archiwum Pusłowskich. Biblioteka Jagiellońska*, Kraków 1999, s. 1–2, [dok. elektr. dostępny w Czytelni Rękopisów BJ].

²⁹ Bogusław Adamowicz (1870–zaginął 1944), poeta, powieściopisarz i malarz związany z krakowską bohemą. Utrzymywał się z portretowania na ziemiańskich dworach; Zob. E. R o s t w o r o w s k i, *Popioły i ko-*

Pusłowski „Czarkowom poświęca Autor”³⁰. Mimo że powieść Adamowicza nosi znamiona fantastyki literackiej, można w niej znaleźć szczegóły biograficzne odnoszące się do członków rodziny Pusłowskich. Główny, bezimienny bohater powieści zostaje sukcesorem ogromnego majątku i wyrusza na daleką prowincję, aby załatwić sprawy spadkowe. Po drodze trafia do podupadającego dworu szlacheckiego, w którym mieszkają dziadkowie i ich wnuczka Leona. Dziadek często pali fajkę, ubiera się we wzorzysty, orientalny szlafrok, nazywany „termołamą” oraz nosi ogromne okulary, które rozbłyskują lub przygasają w zależności od stanów emocjonalnych właściciela. Przybyłemu mężczyźnie opowiada o zaświatach oraz nadchodzącej wojnie duchów. Chorowita babka, ubrana w czarną, koronkową suknię, haftuje filoflosami czyli nićmi, które łączą świat żywych i umarłych, a także duszę człowieka z ciałem³¹. Adamowicz nakreślił postać dziadka, wzorując się na sylwetce Z. Pusłowskiego:

Dziadek Leony był zupełnie łysy, bo tylko z resztkami srebrnych kosmyków przy skroniach, o twarzy ogolonej starannie i bladej, żółtawo-zielonkawej cerze [...]. Ze wszystkich rysów jego, przez wiek sfaldowanych, przebijał jakiś szczególnie i zagadkowy wyraz. Była to jakby ironia chłodna i tajemnicza, osiadła głównie w bladych i ostro ściętych, zapewne z powodu braku zębów, ustach. Wyraz ten klócił się jednak z jakąś dobrocią i naiwnością, również w nich zawartą; a stawał się całkiem niezrozumiałym z powodu dziwnych oczu. [...] Twarz dziadka Leony bynajmniej nie była piękną, lecz pociągała swą dyskretną jakąś tajemniczością. Zdawała się pełną życia przy wyjątkowej nieruchomości rysów. Czasem tryskała promienną jakąś radością, której nigdy nie mogłem dostrzec w samym wyrazie, zastygłym jakby raz na zawsze w smutek bladej ironii. I w czym znów, niezależnie od tego wszystkiego, leżało owo piętno powagi surowej, niezaprzeczanej, takiej, że przed nią trudno było się nie ukorzyć³².

Zygmunt Pusłowski miał ekstrawaganckie pomysły. Chodził ubrany we wzorzystą „termołamę” lub sukmanę chłopską. W bibliotece trzymał szkielet człowieka z turkusami w oczodołach, odziany w kontusz³³. Zwyczajem Pusłowskiego, potwierdzonym w rodzinnych wspomnieniach i anegdotach, było głośne czytanie tekstów religijnych i filozoficznych oraz improwizowanie przepowiedni z księgą w rękę, często przypominającą brulion do wklejania wycinków z gazet³⁴. Dziadek z powieści jest właścicielem „księżycowej” biblioteki i także czyta przepowiednie³⁵. Magiczne nici i okulary są wytworem fantazji autora, podobnie jak postać głównego bohatera i wnuczki Leony – Maria i Zygmunt nie

rzenie..., s. 393; BJA P, Przyb. 884/99. List Bogusława Adamowicza do Marii Pusłowskiej (Kraków, 1 I 1909 r.).

³⁰ B. A d a m o w i c z, *W starym dworze. Powieść fantastyczna*, Kraków 1909, s. 3.

³¹ Tamże, s. 56–69.

³² Tamże, s. 56–57.

³³ Tamże, s. 408.

³⁴ E. R o s t w o r o w s k i, *Popioły i korzenie...*, s. 397.

³⁵ „– Nie wiedziałem nic o tych przepowiedniach; pan ma jakieś nadzwyczaj zajmujące książki. – A mam dość znaczną bibliotekę, tylko panu wydać się może ona, jakby z księżycyca... Pan pewno o żadnej z tych książek nigdy nie słyszał... U was się nie zajmują tego rodzaju dziełami... Wyliczył cały szereg tytułów i nazwisk autorów, o których w istocie nie słyszałem nigdy... zupełnie jakby z księżycyca...” [B. A d a m o w i c z, dz. cyt., s. 75].

mieli wnuków³⁶. Inne elementy opisane w powieści są odbiciem wyglądu, zachowań i zwyczajów rodziny. Wśród dzieł Adamowicza zadedykowanych Pusłowskiemu zachowała się ponadto miniatura Marii z Moszyńskich, namalowana 1908 roku w Czarkowach³⁷.

Il. 2. Zygmunt Pusłowski (po prawej),
BJ AP, Przyb. 1205/99.

Il. 3. Maria z Moszyńskich Pusłowska,
BJ AP, Przyb. 1205/99.

Zygmunt Pusłowski „był wybitnym znawcą i namiętnym oraz nie szczędzącym kosztów kolekcjonerem i bibliofilem”³⁸. Do kręgu znajomych, którzy podzielali jego pasje, należeli: Marceli Czartoryski, Ludwik Michałowski, Julian Klaczko – kolekcjonerzy oraz Józef Michałowski bibliofil³⁹. Właścicielem sporej kolekcji był Piotr Moszyński, teść Pusłowskiego. Biblioteka, którą zgromadził, składała się z 600 rękopisów i starych druków, przechowywany w dziesięciu szafach. Moszyński zatrudniał pracownika na stanowisko bibliotekarza, aby uporządkował zbiór. Posadę tę kolejno obejmowali: Antoni Kamiński, Saturnin Świerzyński, Franciszek Wyszatycki oraz Józef Ochmański. Dzięki ich pracy powstały różne spisy, inwentarze oraz katalogi. Oddzielne spisy rejestrowały

³⁶ BJ AP, Przyb. 884/99. List Ellen Cundall do Marii Pusłowskiej: „Your little grandson gets on nicely, he has had a cold-, a bathed today. After a cessation of four days – He seemed to [...] the Warm Water pleasant, and did not – cry at all. His stomach is in better orders today and he slept well – and has a good appetite. Since he has been nursed more frequently, he certainly looks better”. W przytoczonym fragmencie listu E. Cundall przekazuje Marii informacje o stanie zdrowia jej wnuka. Dotychczas nie zdołałam ustalić, czy określenie „wnuk” dotyczyło nieznanego wnuka Pusłowskich, czy też miało charakter grzecznościowy i odnosiło się do innego dziecka.

³⁷ J. Z i e l i ń s k i, *Próba biografii Bogusława Adamowicza*, „Pamiętnik Literacki” 1983, nr 74, z. 3, s. 302.

³⁸ E. R o s t w o r o w s k i, *Pusłowski Zygmunt...*, s. 428.

³⁹ Tamże, s. 428–429.

zbiory specjalne, takie jak grafika, czasopisma, niekompletne dzieła wielotomowe. Po śmierci Moszyńskiego w 1879 roku kolekcję przejął jego syn Jerzy⁴⁰. Wcześniej część zbioru właściciel podarował swojemu zięciowi Zygmunutowi⁴¹.

Hrabia Z. Pusłowski był właścicielem okazałej biblioteki i archiwum. Jego Księgozbiór składał się z ponad 10 tysięcy dzieł, głównie były to wydawnictwa luksusowe⁴², iluminowane rękopisy średniowieczne, inkunabuły oraz białe kruki, o które wyjątkowo się troszczył. Losy krakowskiej biblioteczki są mniej znane i słabo udokumentowane w porównaniu do dzieł sztuki przechowywanych obecnie w Muzeum UJ, Muzeum Narodowym i innych⁴³. Nie zachowały się żadne informacje świadczące o tym, że Zygmunt zatrudniał bibliotekarza. Wiadomo, że przeprowadzając prace badawcze odnoszące się do genealogii swojej rodziny, wynajmował archiwistów na godziny. Za informacje o dalszych przodkach wywodzących się z terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego płacił dodatkowo.

Zygmunt jako genealog-amator był pierwszym z rodu, który celowo zaczął gromadzić rękopiśmienne archiwum swojej rodziny. Zbierał odpisy i oryginały dokumentów, głównie z majątku Pieski, akta spraw sądowych, przeważnie z Trybunałów w Słonimie i Grodnie, ale także odpisy testamentów szlachty litewskiej, inwentarzy pośmiertnych oraz odpisy Metryki Litewskiej z 1525 roku⁴⁴. Archiwum Pusłowskich oraz inwentarze księgozbioru zostaną zaprezentowane szerzej w dalszej części pracy.

Hrabia Pusłowski gromadził także dzieła sztuki oraz wyroby rzemiosła artystycznego – szkło, ceramikę, meble i inne. Zakupów dokonywał w Krakowie oraz za granicą, na przykład w czasie wyjazdów na kuracje do Karlsbadu⁴⁵. W przypadku dzieł sztuki nie wiadomo, które zbiory odziedziczył po przodkach, a które kupił sam lub otrzymał. Pewność możemy mieć w stosunku do dzieł zamawianych u polskich artystów tego okresu – Matejki, Malczewskiego, Boznańskiej, Puszcza. Dzieła artystów, których Zygmunt był mecenasem, zwykle miały dedykację (autoportrety Malczewskiego i Boznańskiej) lub były portretami Pusłowskich (portret Zygmunta pędzla Boznańskiej; portret Marii, z majątkiem Czarkowy w tle, pędzla Mehoffera). W domu Pusłowskich znajdowały się także obrazy Lorenza Lotto, Lucasa Cranacha, Jana Massysa, Eugène'a Delacroix, Artura Grotgera, Jana Stanisławskiego oraz makaty marszałka Francji François de Crequi⁴⁶.

⁴⁰ Jerzy Moszyński herbu Nałęcz (1847–1924), polski publicysta, polityk i wydawca.

⁴¹ P. B i l i Ń s k i, dz. cyt., s. 155–156; Piotr Moszyński przekazał Zygmunutowi swoje wspomnienia z pobytu na Syberii w latach 1800–1831 z osobistą dedykacją. Zob. BJ AP, Przyb. 1187/99. „Wspomnienia Piotra Moszyńskiego” – dedykowane Zygmunutowi Pusłowskiemu i z jego inicjatywy spisane w r. 1878. Obejmują lata 1800 – 1831. Kopia nie ustalonej ręki. Opr., 140 kart.

⁴² W. W i t t y g, *Ex-librisy bibliotek polskich, XVI - XX wiek*, t. 2, Warszawa 1907, s. 153–154.

⁴³ Tamże, s. 428; M. R o s t w o r o w s k a, dz. cyt., s. 21.

⁴⁴ BJ AP, Przyb. 326/99. Testamenty szlacheckie z lat 1537-1818; BJ AP, Przyb. 327/99. Inwentarze pośmiertne, rejestry posagowe szlachty litewskiej z XVI-XIX w.; BJ AP, Przyb. 748/99. Odpis z Metryki Litewskiej z 1525 r.

⁴⁵ Zygmunt Pusłowski kurował się w Karlsbadzie w latach: 1871, 1885, 1886, 1891, 1892, 1897, 1898. Zob. B. F r o n t c z a k, I. P i e c h n i k, dz. cyt., s. 35, 43, 69, 77, 97, 117, 145.

⁴⁶ E. R o s t w o r o w s k i, *Pusłowski Zygmunt...*, s. 428.

INWENTARZE KSIĘGOZBIORU W ARCHIWUM PUSŁOWSKICH

Archiwum Pusłowskich jest jedną z największych spuścizn rękopiśmiennych znajdujących się w BJ. Łącznie liczy ono 1040 jednostek, opatrzonych sygnaturami rękopisów BJ AP, Przyb. od 231/99 do 1271/99. Dokumenty zbierali różni członkowie rodziny, najwięcej rękopisów zgromadził Zygmunt Pusłowski. Całość została podzielona na 13 działów, ich odbiciem jest inwentarz. Zasięg chronologiczny obejmuje okres od XVI do połowy XX wieku. Najwięcej rękopisów dotyczy czarkowskiej linii rodziny i pochodzi z XIX–XX wieku. Materiały starsze znajdują się głównie w pierwszym dziale – *Dokumenty zebrane przez Zygmunta Pusłowskiego*⁴⁷. Biorąc pod uwagę jednostki (archiwalne), największa jest spuścizna rękopiśmienna Zygmunta (305 jedn.) oraz Franciszka Ksawerego (194 jedn.), najmniejsza Włodzimierza (3 jedn.) oraz kuzyna Andrzeja (1 jedn.). Pod względem formalnym najwięcej jest korespondencji (264 jedn.) oraz zbiorów genealogicznych Zygmunta – herbarzy, tablic genealogicznych, itp. (223 jedn.), najmniej fotografii (13 jedn.). Mimo to porównanie na podstawie liczby jednostek jest niedokładne, ponieważ jednostka może składać się z jednego lub od kilku do kilkudziesięciu dokumentów. Oznacza to, że dokładna liczba rękopisów w AP jest nieznaną. Analiza rękopisów dotyczących protoplasty rodziny Jakuba Pusłowskiego (ok. 1580–ok. 1638) oraz jego synów wykazała, że w 15 jednostkach⁴⁸ znajduje się 511 dokumentów rękopiśmiennych⁴⁹.

W AP zachowały się inwentarze księgozbioru Pusłowskich, umieszczone w spuściznie rękopiśmiennej Zygmunta Pusłowskiego, dokładniej w poddziale: papiery rodzinne i osobiste. Inwentarze oznaczone są sygnaturami od Przyb. 594/99 do 598/99:

1. Przyb. 594/99. *Musique 2-de partie Romans et Théâtre*. [Inwentarz biblioteki Zygmunta Pusłowskiego]. Oprawa skórzana.
2. Przyb. 595/99. Inwentarz biblioteki Zygmunta Pusłowskiego. No 1. Układ alfabetyczny. Litery B-D, G. Oprawa skórzana z monogramem.
3. Przyb. 596/99. Inwentarz biblioteki Zygmunta Pusłowskiego. No 2. Układ alfabetyczny. Litery K i P. Oprawa skórzana z monogramem.
4. Przyb. 597/99. Inwentarz biblioteki Zygmunta Pusłowskiego. No 3. Układ alfabetyczny. Litery S i T. Oprawa skórzana z monogramem.
5. Przyb. 598/99. Zygmunt Pusłowski, *Catalogue de ma bibliothèque de Paris*⁵⁰.

⁴⁷ Inwentarz Archiwum Pusłowskich, dz. cyt., s. 1–2.

⁴⁸ BJ AP, Przyb. 232/99–246/99.

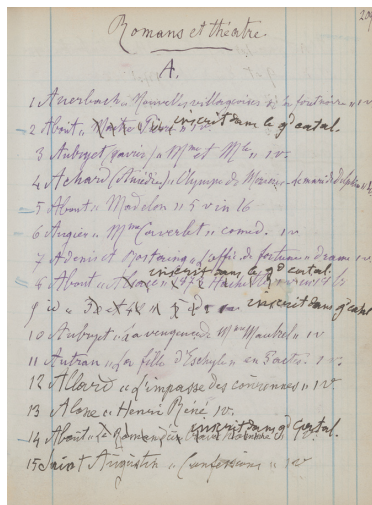
⁴⁹ Analiza przeprowadzona na rzecz konferencji „XII Miżnarodnija Knigaznaŭčnija Čytannâ. »Kniznaŭ kul'tura Belarusi: poglâd praz stagoddz«, Minsk 7–8.04.2016”; I. Z l o t, *Rękopisy z sądów i trybunałów Wielkiego Księstwa Litewskiego w Archiwum Pusłowskich w Bibliotece Jagiellońskiej*, [w:] *Materyały XII Miżnarodnyh knigaznaŭčyŭ čytannâ. »Kniznaŭ kul'tura Belarusi: poglâd praz stagoddz«*. Minsk, 7–8 krasavika 2016 g, Minsk 2016, s. 23–27.

⁵⁰ Inwentarz Archiwum Pusłowskich, dz. cyt., s. 1–2.

Dokonując analizy inwentarzy, porównano liczbę spisów w jednostce, liczbę opisów w spisie oraz liczbę woluminów, a także zwrócono uwagę na elementy opisu, prowadzoną numerację oraz dodatkowe notatki. Nie dokonano rekonstrukcji inwentarza, gdyż po wyrywkowym przejrzaniu można było zauważyć, że w oprawnych, około 200-stronicowych notesach większość stron jest pusta, a inwentarze są niedokończone.

W Przyb. 594/99 znajduje się jeden notes, w którym Zygmunt dokonał dwóch spisów, w kolejności: *Musique* oraz *Romans et Theatre*. Na stronie widnieje także przekreślona nazwa: *Blason et Genealogies*⁵¹, co może oznaczać, że Zygmunt chciał wykorzystać notes do zapisu notatek genealogicznych i heraldycznych. Na wewnętrznej stronie okładki znajduje się znak firmowy wytwórcy notesu: A. Giroux Paris. Oznaczenie wskazuje, że notes pochodził z pracowni, którą założył w 1799 roku Francois Simson Alphonse Giroux, zajmującej się konserwacją dzieł sztuki oraz rzemiosłem artystycznym⁵². Nie udało się ustalić w jakich okolicznościach Zygmunt wszedł w posiadanie tego notesu.

Musique zajmuje pięć pierwszych stron – jest to spis siedmiu woluminów zawierających nuty, oznaczony literą S. Odnotowane są w nim jedynie utwory Roberta Schumana. Wszystkie tytuły zapisane zostały w języku niemieckim i uzupełnione numerem opus. Najczęściej powtarzającym się miejscem publikacji jest Lipsk. W poszczególnych woluminach można wyróżnić utwory z różnych okresów twórczości Schumanna, na przykład w czwartym woluminie po *Dichterliebe*, *Op. 48*, *Romanzen Und Balladen*, *Op. 45*, *49*, *53*, *64* oraz *Lieder und Gesänge Op. 27*, *51*, *77*, *96*, *127* znajduje się *Variationen Op. 1*⁵³.

II. 4. Spis *Musique 2-de partie Romans et Theatre*, BJ AP, Przyb. 594/99.

⁵¹ heraldyka i genealogia (franc.)

⁵² Giroux, [w:] *Antique Box Guide*, [dok. elektr.] <http://www.antiquebox.org/giroux/> [odczyt: 24.04.2018].

⁵³ BJ AP, Przyb. 594/99. *Musique 2-de partie Romans et Theatre* [Inwentarz biblioteki Zygmunta Pusłowskiego].

Kolejne strony w inwentarzu zajmuje część *Romas et Thearte*, czyli spis dramatów i sztuk teatralnych. Z zapisu na stronie tytułowej wynika, że jest to druga część niezachowanego spisu, który obejmował cały alfabet. Wypis z literą A poprzedza lista alfabetyczna (spis treści) z numeracją stron. Opis składał się z tytułu, liczby woluminów, ewentualnie daty lub wydania (edycji), numeracja nie była wspólna dla całego ciągu – rozpoczynała się dla każdej litery od 1. Łącznie odnotował 1229 tytułów w 1543 woluminach. Choć nie sprawdzono wszystkich twórców dramatów, to tytuły wskazują, że były to publikacje francuskojęzyczne⁵⁴.

Trzy kolejne inwentarze (Przyb. 595/99–597/99) mają podobną formę oraz sposób prowadzenia. Zygmunt spisywał je w oprawnych notesach z monogramem o objętości powyżej 200 stron. Świadczy to o chęci sporządzenia kilku inwentarzy księgozbioru dla poszczególnych liter alfabetu.

Inwentarz (Przyb. 595/99) odnoszący się do liter: B, C, D i G zawiera 444 tytuły w 510 woluminach. Spis inwentarzowy (Przyb. 596/99) obejmujący litery K i P rejestruje 273 tytuły w 316 woluminach. Ostatni, podobnie wyglądający inwentarz (Przyb. 597/99) poświęcony jest literom S i T. Zapisano w nim 50 tytułów w 61 woluminach.

W tych trzech inwentarzach w układzie alfabetycznym spisujący odnotowywał nazwisko i imię autora, tytuł, miejsce i datę wydania oraz format. Czasem pojawiają się uwagi, takie jak odniesienie do bibliografii Estreichera (stosował skrót Estr.), informacja o tytułach części, ilość stron, numer tomu w serii. Dodatkowo na końcu notesów dla wybranych liter Puśłowski notował liczbę pozycji⁵⁵. Publikacje były zapisywane w języku oryginału. Przeważają opisy dzieł polskich nad francusko i niemieckojęzycznymi, wydane w Krakowie, Warszawie, Lwowie lub Poznaniu. Najczęściej są to publikacje z zakresu historii. Zarejestrowane wydania z końca XIX i początku XX wieku występują głównie w formacie 8°.

Analiza wykazała, że wiele stron w notesach zostało pominiętych, na przykład w inwentarzu z Przyb. 596/99 na 224 strony zapisane są tylko 4 i to w części. Numeracja opisów jest oddzielna dla każdej litery. Na marginesach w inwentarzach z Przyb. 595/99 oraz 597/99 występują odniesienia do innych, starych katalogów z numerem strony, np. „ob. stary katalog s. 222”⁵⁶ lub „voir ancien catalog un p. 168”⁵⁷ oraz „voir ancien catalog un page 228 (non a la fin da volumini)”⁵⁸. Na podstawie tych zapisów można założyć, że pozostałe inwentarze nie są pierwszymi i jedynymi inwentarzami księgozbioru opracowanymi przez Z. Puśłowskiego.

⁵⁴ Tamże.

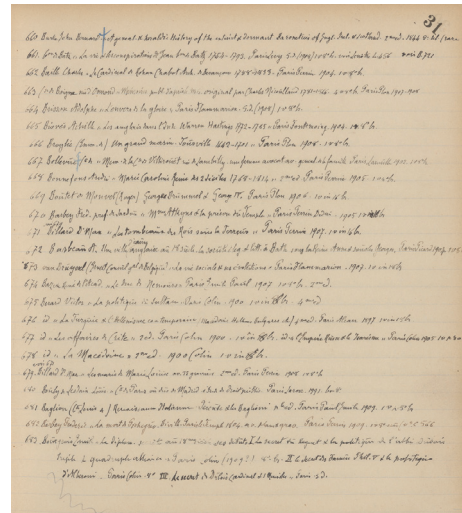
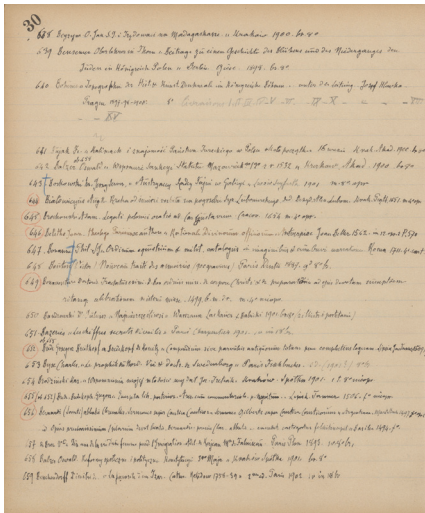
⁵⁵ BJ AP, Przyb. 595/99. Inwentarz biblioteki Zygmunta Puśłowskiego. No 1. Układ alfabetyczny. Litery B-D, G; BJ AP, Przyb. 596/99. Inwentarz biblioteki Zygmunta Puśłowskiego. No 2. Układ alfabetyczny. Litery K i P; BJ AP, Przyb. 597/99. Inwentarz biblioteki Zygmunta Puśłowskiego. No 3. Układ alfabetyczny. Litery S i T.

⁵⁶ Tamże.

⁵⁷ zobacz stary katalog s. 168 (franc.)

⁵⁸ zobacz stary katalog strona 228 (nie koniec woluminu) (franc.); BJ AP, Przyb. 597/99. Inwentarz biblioteki Zygmunta Puśłowskiego. No 3. Układ alfabetyczny. Litery S i T.

Il. 5. Przykład inwentarza alfabetycznego, BJ AP, Przymb. 595/99.

W Przymb. 598/99 *Catalogue de ma bibliothèque de Paris*⁵⁹ można wyróżnić 5 spisów, sporządzonych na luźnych kartkach, a nie w notesie, jak w przypadku wcześniej omówionych inwentarzy:

- *Catalogue de ma bibliothèque de Paris*, spisany na 5 stronach, rejestruje 94 tytuły w 249 woluminach, opisy umieszczone w tabeli, zawierają: tytuł, miejsce wydania, datę, liczbę woluminów, czasami rodzaj materiału (np. pergamin), a na końcu format, odnotowano dużą liczbę publikacji z XVII wieku;
- *Catalogue des Livres envoyes e Varsovie*⁶⁰, spisany na 5 stronach, poprzedzony stroną tytułową, rejestruje 149 tytułów w 310 woluminach, opisy zapisywane równo w linijkach (nie w tabeli jak w poprzednim katalogu), zawierają: liczbę woluminów, tytuł oraz autora;
- niezatytułowany katalog biblioteki, spisany na 6 nieliniowanych kartkach, rejestruje 150 tytułów w 314 woluminach;
- niezatytułowany katalog biblioteki (5 kart złożonych na pół przewiązanych niebieską wstążką), spisany na 6 i pół stronach, opisy podzielono na działy według miejsca lokalizacji: *dans la chambre du haut*⁶¹ lub tematyki: *livres*

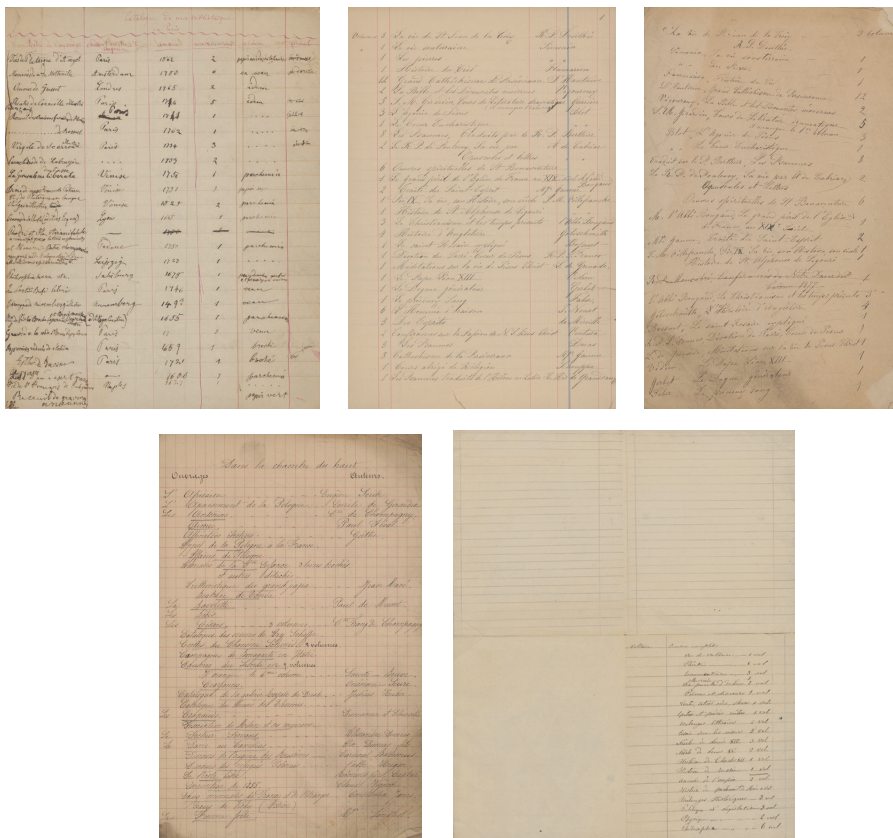
⁵⁹ Katalog mojej biblioteki w Paryżu (franc.)

⁶⁰ Katalog książek wysłanych do Warszawy (franc.)

⁶¹ w pokoju na piętrze (franc.)

*classiques*⁶², *petit cabinet*⁶³, *a ojoter*⁶⁴, *salon*, w opisach podany jest kolejno tytuł, ewentualnie liczba woluminów, a na końcu autor, łącznie rejestruje 212 tytułów w 358 woluminach;

- spis posiadanych dzieł Voltaira, zapisany na karcie złożonej dwukrotnie, zajmuje niepełne 2 strony, spis sporządzony jest w formie notatki, rejestruje 24 tytuły w 61 woluminach.

Il. 6. Katalogi francuskie [od lewej w kolejności występującej w jednostce], BJ AP, Przyb. 598/99.

Spisy książek z Przyb. 598/99 znacząco różnią się od wcześniejszych, zachowanych inwentarzy alfabetycznych, rejestrujących wszystkie posiadane przez Pułowskie-

⁶² książki klasyczne (franc.)

⁶³ mała szafka (franc.)

⁶⁴ dodatki (franc.)

go książki, dramaty lub nuty. W tych katalogach właściciel dokonał wyboru tematycznego lub użytkowego. Łącznie we wszystkich spisach znajduje się 629 tytuły w 1292 woluminach. Katalogi świadczą o księgozbiorze posiadanym w Paryżu. Nie ustalono, gdzie zbiór mógł być przechowywany. Można przypuszczać, że biblioteczka znajdowała się w posiadłości babki Zygmunta, Marii Lubeckiej albo u jego wuja, Adama Tytusa. Książki zarejestrowane w *Katalogu książek wysłanych do Warszawy* mogły trafić do domu Zygmunta, znajdującego się na Nowym Świecie.

Główny księgozbiór zgromadzony był w domu przy ulicy Kolejowej, w wydzielonym pomieszczeniu na piętrze. Można przypuszczać, że katalog z podziałem według pokoi odnosi się do domu w Krakowie, lecz nie znaleziono dodatkowych informacji potwierdzających to przypuszczenie.

Spis dzieł Voltaira, umieszczony razem z inwentarzami i katalogami, przypomina swoją formą raczej notatkę, zwłaszcza że jest zapisany na fragmencie karty. Prawdopodobnie Zygmunt sporządził wiele spisów na brudno, które następnie przepisywał w oprawnych notesach. Przypuszczenie wysunięto na podstawie analizy zachowanych materiałów genealogicznych. Dzięki nim można zauważyć, że Zygmunt zapisywał wiele informacji, tworzył „fiszki”, po czym przepisywał różne notatki. Przykładem mogą być wielokrotnie powielane tablice genealogiczne, które sporządzał odręcznie, aby uzupełnić specjalne formy drzew genealogicznych⁶⁵.

Całościowe porównanie inwentarzy i katalogów (Przyb. 594/99–598/99) umieszczono w tabelach (zob. tabele w Aneksie). W 5 jednostkach (archiwalnych) znajduje się 9 oddzielnych dokumentów (notesów i samodzielnych kart), na których odnotowano 2632 tytuły występujących w 3730 woluminach. Nie wiadomo, gdzie przechowywane były książki, dramaty lub nuty, których opisy zarejestrowane były w sporządzonych spisach – w pałacu w Czarkowach, w Krakowie, w Warszawie, z może w Paryżu. Sądząc po latach wydania – przełom XIX i XX wieku, nabywane były przez Z. Pusłowskiego. Na podstawie zachowanych inwentarzy można uznać, że posiadał on biblioteczkę liczącą prawie 4 tysiące woluminów, wydanych w XIX i XX wieku, w językach: francuskim, niemieckim i polskim. Wśród nich można wymienić literaturę, książki historyczne, a także dramaty i nuty. Takie wnioskowanie nie uwzględniałoby starodruków, rękopisów oraz reszty wspomnianych dramatów i zapisów nutowych. Należy zwrócić także uwagę na zapiski odsyłające do starych katalogów. Prawdopodobnie inwentarzy księgozbiorów Pusłowskich było więcej, lecz dziś są niedostępne, mogły spłonąć w czasie pożaru dworu w Czarkowach, zostać skradzione z willi w Krakowie razem z wymienionymi pozycjami lub ulec zniszczeniu, jeśli były przetrzymywane w złych warunkach⁶⁶.

⁶⁵ Przykłady: BJ AP, Przyb. 603/99. Notatki i tablice genealogiczne rodzin polskich: A-G; BJ AP, Przyb. 611/99. Luźne notatki genealogiczne w układzie alfabetycznym według rodzin. A-I.

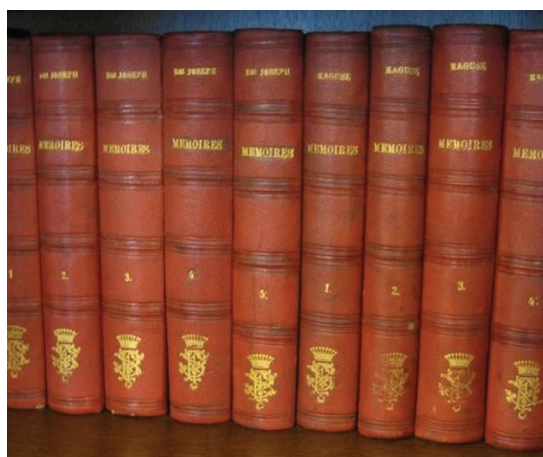
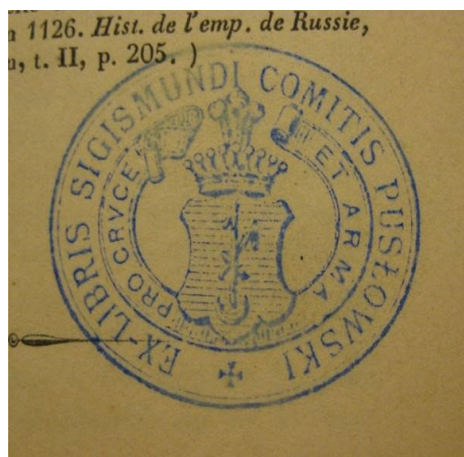
⁶⁶ Zachowane inwentarze są w dobrym stanie, lecz inne rękopisy Pusłowskich z przełomu XIX i XX wieku były spisywane w zeszytach lub na kartach zakwaszonych. Na rękopisach starszych [z XVI i XVII wieku] widać oznaki zalania lub klejenia taśmą, co w skutkach jeszcze bardziej zniszczyło papier i zapis.

Oznacza to, że omawiane inwentarze w małym stopniu mogą odwzorować realny stan księgozbioru. Do zbadania jego przydatności należałoby porównać spisy z księgozbiorem przekazanym do BJ, do dzisiaj jednak nie dokonano inwentaryzacji daru. Książki oprawne w skórę z monogramami Zygmunta i herbem Pusłowskich znajdują się w magazynie oraz na regałach w sali konferencyjnej w starym gmachu BJ. Kilka starodruków znaleziono w rodzinnym archiwum rękopiśmiennym, składowanym uprzednio w Muzeum UJ. Dopiero dzięki inwentaryzacji dokonanej przed 1999 rokiem udało się je wyodrębnić i włączyć do zbiorów BJ.

Badanie księgozbioru Pusłowskich można przeprowadzić metodą proveniencyjną, ponieważ część dzieł była oprawna w skórę ze złożonym, wytłoczonym monogramem Pusłowskich z herbem (Szeliga odmienny – strzała z krzyżem św. Andrzeja w półksiężycu) oraz koroną hrabiowską. Dodatkowo w książkach wybranych do analizy odbita była pieczęć: *Ex-libris Sigismundi Comitis Pusłowski*⁶⁷. W środku pieczęci widnieje herb Szeliga odmienny na tarczy, otoczony szarfą z dewizą rodową: *Et arma pro cruce*⁶⁸. Dewiza może nawiązywać do tytułu hrabiego rzymskiego, nadanego Zygmuntowi przez papieża Piusa IX 4 czerwca 1869 roku⁶⁹.

W przejrzanych kilkunastu książkach znajdujących się w sali konferencyjnej BJ, nie odnaleziono dodatkowych znaków własnościowych, takich jak glosy.

Il. 7. Znaki własnościowe Zygmunta Pusłowskiego, BJ sala konferencyjna.

Zanim rękopisy i księgozbiór trafiły do BJ były przetrzymywane przez Franciszka Ksawerego Pusłowskiego, a po jego śmierci w 1968 roku przejęło je Muzeum UJ. Przez prawie 30 lat leżały w magazynie, nie poddane konserwacji. Można przypuszczać, że część materiałów uległa degradacji.

⁶⁷ Ex-libris Zygmunt hrabia Pusłowski (łac.)

⁶⁸ z ramion krzyża (łac.)

⁶⁹ BJ AP, Przyb. 584/99. *Pius IX nadaje tytuł hrabiowski Zygmuntowi Pusłowskiemu, Rzym 4 VI 1869. Oryginalny dyplom pergaminowy oraz uwierzytelnione odpisy i tłumaczenia.*

PODSUMOWANIE

Analiza inwentarzy jest wystarczająca do zaobserwowania prawidłowości związanych z badaniem spisów księgozbiorów. W inwentarzach i katalogach biblioteczek domowych zarejestrowane są dokumenty biblioteczne zebrane w określonym miejscu i czasie, w sposób uporządkowany, który ma ułatwić wyszukiwanie. Każdy spis posiada indywidualne cechy własnościowe i bibliograficzne. Inwentarze księgozbioru nie są wyznacznikiem liczby książek przeczytanych przez właściciela, ale świadczą o jego stanie posiadania. Mają także na celu udokumentowanie majątku lub wybranej kolekcji. Szczególnym przykładem są inwentarze pośmiertne, sporządzane przez urzędników podczas czynności testamentowych. Inwentarze nie są precyzyjnymi źródłami, ponieważ ich stopień wiarygodności i wygląd zależą od wiedzy sporządzającego – uwzględnione elementy opisu oraz czytelności pisma. Często spisy inwentarzowe oraz katalogi biblioteczek są jedynymi źródłami informacji o utraconych zbiorach⁷⁰.

Inwentarze Zygmunta Pusłowskiego były efektem jego własnej pracy, dzięki którym prawdopodobnie chciał uporządkować lub zarejestrować stan własnego księgozbioru. Jako właściciel wielkiej fortuny mógł poświęcić czas na kolekcjonerstwo, gromadzenie i opracowanie własnych zbiorów. Spisy książek prowadzone są w różnorodny sposób. Część z nich jest bardzo dokładna – zawiera tytuł, autora, miejsce i datę wydania, format, a nawet uwagi, część jest mniej szczegółowa, czasami są to wyłącznie tytuły. Może to wynikać z niedokładności Pusłowskiego lub z przyzwyczajenia do sporządzania i przepisywania notatek.

Dzięki spuściźnie po dziadku Wojciechu, większość członków rodziny Pusłowskich mogła zająć się działalnością kolekcjonerską, bibliofilstwem oraz filantropią, na przykład wujowie Zygmunta – Franciszek Ksawery i Wandalin⁷¹.

Biblioteczka Zygmunta Pusłowskiego uległa rozproszeniu, mimo że duża liczba książek trafiła do BJ. Dla uzyskania pełnego obrazu tego księgozbioru, należałoby rozszerzyć analizę na pozostałe książki znajdujące się w BJ, zbadać znaki własno-

---

⁷⁰ B. B i e ń k o w s k a, *Inwentarze księgozbiorów prywatnych jako źródła do badań nad dziejami czytelnictwa*, „Studia o Książce” XVIII, 1989, s. 65; A. M a r k i e w i c z, *Inwentarz kościoła i klasztoru oo. Dominikanów w Rakowie z lat 1708-1709*, „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie” LI, 2006, s. 117; R. Ż u r k o w a, *Testamenty i inwentarze ruchomości jako źródło do badań nad dziejami czytelnictwa w Krakowie w pierwszej połowie XVII wieku*, „Roczniki Biblioteki PAN w Krakowie” XXVII, 1982, s. 23, 28.

⁷¹ Franciszek Ksawery Pusłowski gromadził swoją bibliotekę w Królikarni. Zatrudnił A. Wagę jako bibliotekarza. Po jego śmierci księgozbiór przejął Wandalin, który zatrudnił bibliotekarza Aleksandra Winklewskiego. Wandalin posiadał dodatkowo własny księgozbiór w Świsłoczy koło Grodna. Oba księgozbiory odziedziczyła Maria Krasieńska, choć zostały znacząco zniszczone w czasie II wojny światowej, zwłaszcza podczas pożaru Królikarni. Zob. H. T a d e u s i e w i c z, *Pusłowski Ksawery; Pusłowski Wandalin*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej: suplement*, Warszawa, Łódź, 1986, s. 180.

ściowe, porównać inwentarze i katalogi z innymi egzemplarzami. Konieczna jest także kwerenda na temat księgozbioru w bogatym materiale rękopiśmiennym Pusłowskiego, jego rodziny, a także przyjaciół. Można zakładać, że Pusłowski, uważany przez znajomych i rodzinę za kolekcjonera oraz bibliofila, wspominał o posiadanych książkach lub nowych nabytkach. W dalszych badaniach należy zatem zwrócić uwagę na korespondencję z innymi kolekcjonerami i bibliofilami.

ANEKS – WYNIKI ANALIZY INWENTARZY ZYGMUNTA PUSŁOWSKIEGO

Tab. 1. Inwentarze księgozbiorów Zygmunta Pusłowskiego – liczba opisów oraz woluminów

Lp.	Opis jednostki	Liczba dokumentów Nazwa	Numeracja opisów	Liczba opisów	Liczba wol.
1	BJ AP, Przyb. 594/99 Inwentarz biblioteki Zygmunta Pusłowskiego oraz Romans et Theatre	1 <i>Musique</i> [tylko litera S]	Nie	7	8
		1 <i>Romans et Theatre</i>	Nie	1229	1543
2	BJ AP, Przyb. 595/99 Inwentarz biblioteki Zygmunta Pusłowskiego w układzie alfabetycznym, litery B-D, G	1	Tak	444	510
3	BJ AP, Przyb. 596/99 Inwentarz biblioteki Zygmunta Pusłowskiego w układzie alfabetycznym, lite- ry K i P	1	Tak	273	316
4	BJ AP, Przyb. 597/99 Inwentarz biblioteki Zygmunta Pusłowskiego w układzie alfabetycznym, lite- ry S i T	1	Tak	50	61

Lp.	Opis jednostki	Liczba dokumentów Nazwa	Numeracja opisów	Liczba opisów	Liczba wol.
5	BJ AP, Przyb. 598/99 Catalogue de ma bibliotheque de Paris (Katalog mojej biblioteki w Paryżu)	1 <i>Catalogue de ma bibliotheque de Paris</i> (Katalog mojej biblioteki w Paryżu)	Nie	94	249
		1 <i>Catalogue des Livres envoyes e Varsovie</i> (Katalog książek wysłanych do Warszawy)	Nie	149	310
		1 Niez tytułowany katalog nr 1	Nie	150	314
		1 Niez tytułowany katalog nr 2 (z układem wg pokoi)	Nie	122 <i>Dans la chambre du haut</i> (w pokoju na piętrze)	170
			Nie	11 <i>Livres Classiques</i> (książki klasyczne)	20
			Nie	61 <i>Petit Cabinet</i> (mała szafka)	148
			Nie	6 <i>A ojoter</i> (dodatki)	6
			Nie	12 <i>Salon</i>	14
			Razem:	212	358
			1 Spis dzieł Voltaira	Nie	24
SUMA	9		2632	3730	

Źródło: oprac. własne, 2016.

Tab. 2. Inwentarze księgozbiorów Zygmunta Pusłowskiego – elementy opisu (wg kolejności stosowanej przez Pusłowskiego)

Lp.	Opis jednostki	Liczba Nazwa dokumentu	Elementy opisu
1	BJ AP, Przyb. 594/99 Inwentarz biblioteki Zygmunta Pusłowskiego oraz <i>Romans et Theatre</i>	1 <i>Musique</i>	tytuły, zawartość
		1 <i>Romans et Theatre</i>	autor, tytuł, liczba wol., ew. data lub edycja (wydanie)
2	BJ AP, Przyb. 595/99 Inwentarz biblioteki Zygmunta Pusłowskiego w układzie alfabetycznym, litery B-D, G	1	autor, tytuł, miejsce i data wydania, format
3	BJ AP, Przyb. 596/99 Inwentarz biblioteki Zygmunta Pusłowskiego w układzie alfabetycznym, litery K i P	1	ew. uwagi, np. Estr. (Bibliografia Estreichera), tytuły części, ilość stron, tom w serii
4	BJ AP, Przyb. 597/99 Inwentarz biblioteki Zygmunta Pusłowskiego w układzie alfabetycznym, litery S i T	1	
	BJ AP, Przyb. 598/99 Katalog biblioteki w Paryżu = <i>Catalogue de ma bibliotheque de Paris</i>	1 <i>Catalogue de ma bibliotheque de Paris</i> (Katalog mojej biblioteki w Paryżu)	tabela – tytuł, miejsce, data, liczba wol., (materiał, np. pergamin), format
		1 <i>Catalogue des Livres envoyes e Varsovie</i> (Katalog książek wysłanych do Warszawy)	liczba wol., tytuł, autor
		1 niezatytułowany katalog nr 1	autor, tytuł, liczba wol.
		1 niezatytułowany katalog nr 2 (z układem wg pokoi)	lokalizacja, tytuł, ew. liczba wol., autor
		1 spis dzieł Voltaira	tytuły, ilość egzemplarzy

Źródło: oprac. własne, 2016.

BIBLIOGRAFIA

Dokumenty rękopiśmienne i archiwalne:

- BJ AP, Przyb. 232/99–246/99.
 BJ AP, Przyb. 326/99.
 BJ AP, Przyb. 327/99.
 BJ, AP Przyb. 594/99–598/99.
 BJ AP, Przyb. 603/99.
 BJ AP, Przyb. 611/99.
 BJ AP, Przyb. 748/99.
 BJ AP, Przyb. 876/99.
 BJ AP, Przyb. 884/99.
 BJ AP, Przyb. 1187/99.

Literatura:

- Adamowicz B., *W starym dworze. Powieść fantastyczna*, Kraków 1909.
 Bieńkowska B., *Inwentarze księgozbiorów prywatnych jako źródła do badań nad dziejami czytelnictwa*, „Studia o Książce” XVIII, 1989.
 Biliński P., *Moszyńscy: studium z dziejów łoniowskiej linii rodu w XIX wieku*, Kraków 2006.
 Frontczak B., Piechnik I., *Arystokrata u wód. Karlsbadzkie zakupy hrabiego Zygmunta Pusłowskiego: katalog wystawy Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Kraków 2014.
 Giroux, [w:] *Antique Box Guide*, [dok. elektr.] <http://www.antiquebox.org/giroux/> [odczyt: 24.04.2018].
Inwentarz Archiwum Pusłowskich. Biblioteka Jagiellońska, Kraków 1999, [dok. elektr. dostępny w Czytelni Rękopisów BJ].
 Korczyńska A., Gaczoł A., *Prace konserwatorskie w obiektach zabytkowych Uniwersytetu Jagiellońskiego (w latach 1996-2014)*. Cześć 2, „Alma Mater” 2014, nr 168.
 Markiewicz A., *Inwentarz kościoła i klasztoru oo. Dominikanów w Rakowie z lat 1708-1709*, „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie” LI, 2006.
 Oettingen U., *Czarkowy - na drodze do niepodległości, cz. I: Bój 16-24 września 1914 r.*, Kielce 2002.
 Oettingen U., *Czarkowy – rezydencja Pusłowskich w krajobrazie kulturowym Ponidzia*, [w:] *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe. Materiały VII Seminarium zorganizowanego przez Oddział Kielecki Stowarzyszenia Historyków Sztuki i Dom Środowisk Twórczych w Kielcach, Kielce, 16-18 października 2003*, red. nauk. A. Sieradzka, Warszawa 2004.
 Oettingen U., *Pusłowscy w Czarkowach (1870-1914)*, [w:] *Studia nad ziemiaństwem w XIX i XX wieku*, pod red. Z. Gołębiowska, A. Koprakowiak, Lublin 2008.
Przewodnik po zbiorach w pałacu hr. Pusłowskich w Krakowie, Kraków 1936, [online:] <http://kpbc.umk.pl/publication/181449> [dostęp: 15.12.2018].
 Rostworowska M., *Czas niestracony: życie i dzieło Xawerego Pusłowskiego*, Warszawa 1998.
 Rostworowski E., *Popioły i korzenie: szkice historyczne i rodzinne*, Kraków 1985.
 Rostworowski E., *Pusłowski Zygmunt*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXIX/1, z. 120, Wrocław 1986.
 Tadeusiewicz H., *Pusłowski Ksawery; Pusłowski Wandalin*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej: suplement*, Warszawa, Łódź, 1986.
 Wittyg W., *Ex-librisy bibliotek polskich, XVI - XX wiek*, t. 2, Warszawa 1907,
 Zacharewicz Z., *Pusłowski Adam Tytus*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXIX/1, z. 120, Wrocław 1986.
 Zieliński J., *Próba biografii Bogusława Adamowicza*, „Pamiętnik Literacki” 1983, nr 74, z. 3.
 Zlot I., *Rękopisy z sądów i trybunałów Wielkiego Księstwa Litewskiego w Archiwum Pusłowskich w Bibliotece Jagiellońskiej*, [w:] *Materyály XII Miżnarodnyh kniżnaučyħ čytannâŭ „Kniżnaâ kul'tura Belarusi: pogląd praz stagoddzi”*. Minsk, 7–8 krasavika 2016 g, Minsk 2016, s. 23–27.

Żurkowa R., *Testamenty i inwentarze ruchomości jako źródło do badań nad dziejami czytelnictwa w Krakowie w pierwszej połowie XVII wieku*, „Roczniki Biblioteki PAN w Krakowie” XXVII, 1982.

STRESZCZENIE

Przedmiotem artykułu są katalogi i inwentarze księgozbioru hrabiego Zygmunta Pusłowskiego, wchodzące w skład rękopiśmiennego Archiwum Pusłowskich, znajdującego się w Bibliotece Jagiellońskiej. Praca ma na celu nakreślenie sylwetki twórcy tych spisów oraz przedstawicieli czarkowskiej linii rodu Pusłowskich, począwszy od Wojciecha i Józefa z Druckich-Lubeczek. Przedstawiony zostanie stan zachowanych spisów inwentarzowych zgrupowanych w pięciu jednostkach (BJ AP, Przyb. 594/99–598/99). W trakcie analizy porównano liczbę spisów w jednostce, liczbę opisów w spisie oraz liczbę woluminów, a także zwrócono uwagę na elementy opisu, prowadzoną numerację oraz dodatkowe notatki. Ponadto odniesiono się do problematyki badania inwentarzy księgozbiorów jako źródeł do badań czytelnictwa, kultury materialnej oraz bibliofilstwa. We wnioskach zwrócono uwagę na błędy metodologiczne przy badaniu inwentarzy oraz zaproponowano metodę badania księgozbioru Zygmunta Pusłowskiego.

SŁOWA KLUCZOWE:

Archiwum Pusłowskich, inwentarze księgozbiorów, księgozbiór rodowy, rękopisy, Zygmunt Pusłowski

CATALOGUES AND INVENTORIES OF THE BOOK COLLECTIONS OF ZYGMUNT PUSŁOWSKI

SUMMARY

The subject of the article are catalogues and inventories of Count Zygmunt Pusłowski's book collections, which belong to the Pusłowski family archive of manuscripts, now preserved in the Jagiellonian Library. It attempts to outline the profile of their creator as well as of members of the Czarków line of Pusłowski family, beginning from Wojciech and Józefa *née* Drucka-Lubecka. The current condition of the inventories, which are arranged into five units (BJ AP, Przyb. 594/99–598/99), is reviewed. Applying statistical analysis, the overall number of inventories in each unit is compared with the number of descriptions in each inventory and the total number of volumes, while taking account of the description elements, their numbering, and existing notes. Furthermore, the paper brings up a more general issue of using library inventories as historical sources for investigating readership, material culture, and bibliophilia. In the conclusions, a number of methodological errors in the studies of inventories that have been made to date are indicated and a proper method for studying the book collection of Zygmunt Pusłowski is suggested.

KEYWORDS:

Pusłowski family archive, book collection inventories, ancestral book collection, manuscripts, Zygmunt Pusłowski